

В. А. Колеснікова, І. В. Черновол

ЯКІВ ПЕТРОВИЧ ГЕРШКОВИЧ (21.08.1953—8.09.2022)

Я. П. Гершкович на робочому місці, 2005 р.

Яків Гершкович народився у Києві 1953 р. Батько Якова Петровича — Петро Маркович (Меєрович) 1923 р. н., працював закрійником, мати — Циля Семенівна, 1927 р. н., була інженером-економістом. Яків мав брата-близнюка Фелікса, який став професійним музикантом. Я. П. Гершкович так згадував про батька: *з листопада 41-го і до кінця війни був на фронті. З 1943 після офіцерських курсів став поручиком — його відкомандирували до Війська Польського. Був нагороджений Хрестом Хоробрих, Срібним Хрестом (Virtuti Militari), Хрестом Грюнвальда, медалями. Після війни нав-*

чався в Індустріальному інституті, але його не закінчив. Став закрійником і працював до останнього дня свого життя.. Кінофільми про війну дивитись просто не міг, казав, що це все повне... та вигадки. Але сам, на жаль, про війну майже нічого не розповідав.

1961 року Яків почав навчатися у школі, яку закінчив 1970-го.

Ще під час навчання, з 6-го класу (як він сам писав у автобіографії), почав відвідувати археологічний гурток при Київському палаці піонерів. Керівником гуртка на той час був Владислав Миколайович Гладилін. Як гуртківець ще у шкільні роки брав участь у кількох експедиціях.

Тож археологія всерйоз зацікавила Якова і після закінчення школи він намагався вступити на історичний факультет Київського державного університету, але (як він зазначив у автобіографії) не пройшов за конкурсом. Того ж року почав працювати слюсарем-збиральником на київському дослідному заводі «Головелектросвітло». Наступного, 1971 р. — знову спробував вступити до університету, але знову невдало. Звісно, конкурс на історичний факультет завжди був чималим, але вступу не менше заважала так звана п'ята графа (тобто національність). Безперечно, що в автобіографії про це нічого не зазначено, але зрозуміло, що вступити на історичний факультет Київського університету єврею у той час було не просто.

До роботи на заводі Яків після другого невдалого вступу вже не повертався, натомість з осені 1971 р. почав працювати за трудовою угодою, а інколи й на громадських засадах в експедиціях Інституту археології (тоді Академії наук Української РСР). Таких було дві — Ранньослов'янська і Приазовська. Саме

у Приазовській експедиції на Кам'яній Могилі він працював під керівництвом Валентина Миколайовича Даниленка, який заохочував молодого лаборанта до досліджень цієї пам'ятки.

Наступного 1972 р., облишивши спроби вступу в Київський університет, Яків вступив на історичний факультет Ташкентського державного університету. Вибір не був випадковим. Наприкінці 1920-х рр. до Ташкента із Саврані (Балтського уїзду, Кам'янець-Подільської губ.) переїхала родина його батька. Отже у Ташкенті залишались родичі, тобто він їхав не на «порожнє місце». До того ж у Ташкентському університеті, напевно, менше зважали на національність абітурієнтів.

З першого курсу Яків Петрович проходив спеціалізацію з археології на кафедрі археології Середньої Азії і мав нагоду набувати досвіду під час літніх практик в експедиціях у Самарканді, Хорезмі тощо.

1974 року через хворобу матері (свідчення з автобіографії) Яків Петрович перевівся на заочне відділення Ташкентського університету і повернувся до Києва. Університет він закінчив 1977 р., отримавши диплом з відзнакою.

Ще восени 1974 р., після переїзду до Києва, Яків Петрович повернувся і до роботи в Інституті археології. Хоча до моменту закінчення університету (тобто упродовж трьох років) переважно працював на договірних засадах у різних експедиціях. На той час це було звичною практикою і багато сьогоднішніх досвідчених науковців Інституту пройшли такий шлях до отримання омріяної штатної посади в Інституті. І тут вже національність не грала жодної ролі.

Перша експедиція, до якої Якова Петровича зарахували на посаду лаборанта з вересня до листопада 1974 р., була Донецька експедиція. В особовій справі зберігся рукописний документ від начальника Донецької експедиції В. М. Даниленка директору Інституту археології І. І. Артеменку¹:

«Дорогий Іване Івановичу!

Переконливо прошу Вас згідно моєї заяви долучити до складу Донецької експедиції т. Гершковича Якова Петровича. Це студент 4-го курсу університету, який неодноразово працював у наших експедиціях. Його трудова книжка в [кадрах] Інституту.

Щиро Ваш

В. Даниленко»

Напевно В. М. Даниленко вже знав про старанність і досвід Якова Петровича, що підтверджується співавторством звіту про археологічні дослідження 1974 р. Донецької експедиції.

«Він його на той момент вже знав по інших експедиціях. Коли починалась Донецька експедиція, у нього вже був досвід Кам'яної могили. І далі він мабуть хотів, щоб Яків займався Кам'яною могилою. Але якось не глянулася

«могильна ситуація»». Це ж велика специфіка. І розібратись у петрогліфах досі нікому толком не вдалося. А тут почали розкопки курганів. Вони дали результати — прекрасні зрубні поховання. А там саме бронзові кургани на Донбасі. Це на 90 % бронза» (усні свідчення Віталія Васильовича Отрошенка).

1976 року Яків Петрович був зарахований на посаду старшого лаборанта археологічного музею Інституту зоології АН УРСР (на той час музей був у підпорядкуванні Інституту зоології).

У травні 1977 р. Якова Петровича нарешті зарахували на штатну посаду лаборанта (!) до лабораторії камеральної обробки археологічного матеріалу (був на той момент такий підрозділ в Інституті, ним керував Павло Андрійович Горішній), з окладом 80 крб на місяць, а з квітня 1978 р. (після отримання диплома про вищу освіту) він став старшим лаборантом того ж підрозділу (з окладом 85 крб на місяць).

Ще під час роботи на договірних засадах Яків Петрович почав займатися науковою роботою — писав статті, брав участь у конференціях.

В. В. Отрошенко згадує таку історію з однієї з перших конференцій молодих вчених Інституту археології: *«Тут був цікавий епізод. Він вже тоді був молодим за віком вченим, і у нас була така конференція молодих вчених, і там ми з ним конкурували. Тоді ж комісія визначала краєці доповіді і премія була — «оклад». І він теж взяв участь. І зрештою ми у фінал вийшли. У нас спільно з Ю. Болтриком була курганна топографія Дніпро-Молочанського міждержччя, а у нього була якраз робота по цим андронівським впливам, зрубній культурі і так далі, від Уралу до Дніпра. І тоді Софія Станіславівна [Березанська] була у комісії, і вона схилилася, що переможцем має бути Я. Гершкович. Але дирекція сказала, що переможцем може бути тільки співробітник Інституту археології. А він ще не був штатним співробітником. І зрештою ми з Ю. Болтриком одержали по окладу, і перемогли. А Яша друге місце зайняв, і йому вручили тритомник археології Української РСР, перше видання».*

Між 1976 і 1980 рр. Яків Петрович працював у експедиціях під керівництвом Станіслава Никифоровича Братченка (Сіверсько-Донецькій і Донецькій), де він отримав неоціненний досвід польової роботи. У цих експедиціях Яків Петрович керував загоном. *«Там він змушнів як археолог... С. Н. Братченко його цінував і Братченко зіграв у його житті більшу роль, ніж В. М. Даниленко. Завдяки йому Яків став курганним археологом. Щоправда потім збочив») (на поселення...» (усні свідчення В. В. Отрошенка).* «Він довгий час працював в експедиціях під керівництвом С. Н. Братченка, який дуже багато уваги приділяв методиці розкопок. Практично всі вихованці його експедицій, з якими мені довелося працювати, були

1. Переклад наш — В. К., І. Ч.

Я. П. Гершкович на трипільському поселенні Колодисте II (2004 р.) з Д. К. Черноволом

чудовими польовими дослідниками» (усні свідчення Юрія Яковича Рассамакіна). Яків Петрович все життя вважав С. Н. Братченка одним зі своїх вчителів. Він був вдячним учнем. Вже 2012 р. спільно із С. Н. Санжаровим він організував посмертне видання книги свого вчителя — С. Н. Братченко «Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века».

Протягом 1981—1988 рр. експедиційні дослідження Якова Петровича були пов'язані з Краснознаменською археологічною експедицією в Херсонській області, яку очолював Г. Л. Євдокимов. «Євдокимов зробив йому цікавішу пропозицію. Вони знайшли Новокиївське поселення сабатинівської культури і Гена йому запропонував (це на півдні Херсонщини, приморська зона, зараз ці території окуповані). І це поселення дало прекрасні результати. Там скарб ливарних форм, прекрасний посуд. Він його розкопав. І воно лягло в основу його дисертації і пізніше виданої в Німеччині книжки» (усні свідчення В. В. Отроценка).

1985 року Якова Петровича (вже як старшого лаборанта відділу новобудовних експедицій) рекомендували для участі в конкурсі на посаду молодшого наукового співробітника. На цей час він вже мав 19 опублікованих робіт, був одружений і виховував доньку Світлану (1980 р. н.). До речі, дружина Олена, з якою Яків Петрович одружився 1979 р., родом із Макіївки, тож за

зустріч майбутньої дружини він також мав завдячувати експедиції.

На підставі рішення Вченої ради, за результатами конкурсу з 1 жовтня 1985 р. Якова Гершковича перевели на посаду молодшого наукового співробітника відділу новобудовних експедицій. Тут варто зауважити, що за тогочасними правилами затверджувати тему кандидатської дисертації могли лише молодші наукові співробітники. Лаборанти такого права не мали. Отже невдовзі Яків Петрович затвердив тему кандидатської дисертації «Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я».

В останні роки існування Радянського Союзу, за часів «перебудови» стало можливим започатковувати так звані кооперативні підприємства. Одне з них — Науково-виробничий кооператив «Археолог» був створений Василем Івановичем Бідзілею при Інституті археології. До нього перейшли працювати частина співробітників Інституту. Серед них був і Яків Петрович. 10 квітня 1989 р. він звільнився з роботи в Інституті по переводу до НВК «Археолог». І на три роки поспіль (1989—1991) вже як співробітник НВК «Археолог» повернувся до роботи на Луганщині та Донеччині й очолював експедиції, які досліджували кургани і багаточисельні поселення бронзової доби у басейні Сіверського Донця і на Донецькому кряжі.

1993 року Яків Петрович захистив кандидатську дисертацію та повернувся на роботу до Інституту археології. Існують свідчення, що тодішній директор Інституту Петро Петрович Толочко висунув умовою повернення попередній захист дисертації. Тож із 16 грудня 1993 р. Яків Петрович був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника до відділу первісної археології. А власне захист кандидатської (як свідчить диплом) відбувся 22 грудня 1993 р. У травні 1994 р. (після отримання диплома) Якова Петровича перевели на посаду наукового співробітника сектора енеоліту-бронзи відділу первісної археології (що відповідало тогочасній структурі Інституту).

Знаковою для Якова Петровича Гершковича стала Україно-Німецька експедиція з дослідження Суботівського городища у Черкаській області у 1994—1995 рр. (починав дослідження цієї пам'ятки ще Олексій Іванович Тереножкін). З часом Яків Петрович очолив цей проєкт (перебравши на себе обов'язки керівника від Віктора Івановича Клочка). Згодом ці матеріали стали основою його докторської дисертації.

У другій половині 1990-х рр. Яків Петрович був ученим секретарем відділу енеоліту—бронзової доби. Завідуючий відділом В. В. Отрощенко оцінював його роботу як відповідальну і системну. Колеги стверджують, що Яків Петрович досить ґрунтовно робив все, за що брався.

1999 року він уперше отримав стипендію на стажування у Німеччині і тоді ж вийшла німецькою мовою його монографія «Дослідження сабатинівської культури пізнього періоду бронзової доби в нижній частині Дніпра і на західному узбережжі Азовського моря» (див. список праць). Відповідно до усталеної в Інституті археології НАН України традиції, після публікації монографії кандидат наук міг претендувати на посаду старшого наукового співробітника. Тому з 15 листопада 1999 р. Яків Петрович став старшим науковим співробітником відділу енеоліту — бронзової доби.

Згодом він ще двічі був стипендіатом Німецької служби наукових обмінів DAAD (2001 і 2008 рр.) і програми наукових обмінів ім. В. Фулбрайта, США (2003—2004).

Протягом 2011—2013 р. Яків Петрович провів активні польові сезони як керівник експедицій, досліджуючи площі у зоні проєктування будівництва вітрякових електростанцій у Донецькій, Луганській і Миколаївській областях.

З початку 2000-х рр. Яків Петрович взявся за підготовку докторської дисертації. *«Це була системна і наполеглива робота кожного дня. Він працював над книгою в основному в Інституті. Обговорював деякі частини роботи, де виникали сумніви, з колегами. Можна сказати, що обговорення книги відбувалось у процесі її написання»* (усні свідчення Ю. Я. Рассамакіна). 2016 року він видав монографію «Суботівське городище» (див. список праць). Хоча моногра-

фія складно проходила через відділ, оскільки не всі підтримали її публікацію, однак книга побачила світ. І за цією книгою 2017 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Після отримання диплома, з 1 листопада 2018 р. Яків Петрович посів посаду провідного наукового співробітника.

Яків Петрович Гершкович є автором понад 130 друкованих праць (див. список) і обґрунтував принципово нову комплексну інтерпретацію так званих зольників Білогрудівського типу і схеми культурогенетичних процесів на півдні Східної Європи бронзової доби і в перехідний період до ранньої залізної доби.

Яків Петрович був членом редакційної колегії серійних наукових видань «Матеріали і дослідження з археології Східної України» (Луганськ), «Археологічний Альманах» (Донецьк, Сімферопіль) і спецвипусків журналу «Археологія» англійською мовою під назвою «Ukrainian Archaeology».

А ще *«він був гарним науковим керівником. Вмів доводити своїх дисертантів до захисту»* (усні свідчення В. В. Отроценка). Під його науковим керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації Д. П. Куштан, А. В. Корохіна і Д. М. Пефтиць.

Ще однією зі сторін його роботи була діяльність у Всеукраїнській громадській організації «Спілка археологів України». Спілка була організована 2010 р. за ініціативи Дениса Никодимовича Козака і Якова Петрович відразу став одним із основних її дієвих членів. Спершу очолював Київський підрозділ, від 2014 р. став заступником голови правління, а з 2018 — головою правління Спілки.

Ще до започаткування Спілки археологів Яків Петрович розробив і всіляко просував «Кодекс етики професійного археолога» (ухвалений 09.11.2006 на засіданні Вченої Ради Інституту археології НАН України). Пізніше цей документ став одним із засадничих для ВГО «Спілки археологів України». Головна мета Кодексу — визначення основних морально-етичних норм діяльності професійних археологів та їхнє ставлення до археологічної спадщини, до колег, а також до суспільства, зацікавленого в отримванні достовірної інформації про давнє минуле. Це повинно було сприяти виконанню завдань і обов'язків, поставлених перед українськими археологами законодавством України про охорону археологічної спадщини.

2021 року розпочалось доопрацювання цього документа, передбачалось подальше обговорення у професійному середовищі. Але робота не була завершена.

Повсякчас Яків Петрович дуже переймався питаннями грабіжництва, і по суті, кримінальними за походженням археологічними колекціями. Не сприймав серед свого оточення тих археологів, які були активними консультантами «колекціонерів».

Від 2020 р. робота ВГО «Спілка археологів України» під керівництвом Я. П. Гершковича активізувалась за рахунок грантової підтримки. У рамках проєкту від Українського культурного фонду була розроблена стратегія діяльності Спілки, оновлена айдентика, напрацьовані методичні матеріали, підготовлений проспект і відео про функціонування Спілки (з результатами детально можна ознайомитися на сайті Спілки <http://vgosau.kiev.ua/projects/advokatsiia>).

Яків Петрович дуже вболівав за все, що стосувалось діяльності організації, засвоював нові форми роботи, отримувал новий досвід, інколи гарячкував і сперечався, але завжди схилявся до конструктивних рішень. Завжди можна було сподіватись на його далекоглядність і відповідальність. «У нього був хист м'якого, але принципового керівника» (усні свідчення Ю. Я. Рассамакіна).

Одним із останніх масштабних проєктів, до якого він повною мірою долучився, стало видання книги «Археологія України за роки Незалежності». Але втілення завершальних результатів цієї роботи він, на жаль, вже не побачив.

Яків Петрович був гарним розповідачем, за всім «клубу любителів лазні», надійною людиною. А ще обожнював онуків, яких було двоє — вже майже доросла онука Ліза і маленький Марик.

Навесні 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, Яків Петрович разом із дружиною (донька з родиною на той час вже кілька років жили в Ізраїлі) тимчасово виїхали до Німеччини. Оселились у Берліні, де Яків Петрович отримав річну стипендію (01.06.2022—15.06.2023) у Вільному університеті Берліну. Працював над підготовкою монографії спільно з німецькою колегою, де основою мали бути результати його останніх досліджень на півночі Донецької області, виконаних вже після 2014 р. (результати роботи Донецької експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України 2018 р. з розкопок курганів у Донецької обл. в зоні розширення промислових кар'єрів з видобутку глини).

Намагався з Німеччини допомагати колегам: повідомляв про відкриті конкурси, давав рекомендації і пропозиції для отримання стипендій українським музейникам, допомагав влашто-

уватися колегам, які приїздили до Німеччини, планував спільну конференцію, присвячену археології під час війни тощо. Не полишав і Спілку: брав участь в онлайн-ових засіданнях, будував плани, сперечався і підтримував. І завжди говорив, що обов'язково повернеться в Україну. Хоча в Німеччині він почувався комфортно: його шанували як професіонала, він мав статус і добру стипендію. Як сказала його дружина: Яків помер щасливою людиною.

Серцевий напад стався у потязі, коли Яків з родиною їхав на гостину до брата (який теж був на той момент у Німеччині) невдовзі після їхнього дня народження. До лікарні його змогли доправити лише за кілька годин і до свідомості він вже не прийшов. Помер Яків Петрович Гершкович 8 вересня 2022 р. і похований на єврейському цвинтарі у Берліні 19 вересня 2022 р.

Яків Петрович був непересічною особистістю, визначним вченим, надійним колегою, мудрим наставником, вірним товаришем, цікавим співрозмовником. Як влучно сказав його давній товариш Юрій Рассамакін: «Яків був доброю, необразливою і не злопам'ятною людиною». Таким ми його і запам'ятаємо.

* * *

Матеріалами для статті були: Особова справа Я. П. Гершковича, що зберігається в архіві відділу квадрів Інституту археології Національної академії наук України, Фейсбук-сторінка Я. П. Гершковича, каталоги Наукового архіву і Наукової бібліотеки ІА НАН України, усні свідчення В. В. Отроценка та Ю. Я. Рассамакіна, особисті спогади.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна, кандидат історичних наук, завідувач Науковою бібліотекою, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOLESNIKOVA Viktoria A. Ph. D., Head of the Scientific library, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2095-240X,
e-mail: bibliarch7@gmail.com.

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна, провідний бібліограф, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Iryna V., leading bibliographer, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8092-5940,
e-mail: chernovoliv@gmail.com.